

**UNIVERSITAT
JAUME·I**

TREBALL FINAL DE GRAU EN MESTRE/A D'EDUCACIÓ INFANTIL

EDUCACIÓ PER A LA MORT: D'ERUGA A PAPALLONA

Nom de l'alumna: María Edo Hueso

**Nom del tutor de TFG: Jordi Sanahuja
Miralles**

**Àrea de Coneixement: Psicologia Evolutiva
i de l'Educació**

Curs acadèmic: 2016/2017

Índex

1. Resum / Abstract.....	2
2. Introducció	3
3. Marc teòric	5
3.1. La mort en la societat actual	5
3.2. Por a la mort.....	5
3.3. Per què educar per a la mort	6
3.4. Educació emocional, per a la vida i per a la mort	7
3.5. La mort com a tabú educatiu	8
4. Metodologia	10
4.1. Elecció del material	10
4.2. Mostra de l'estudi	10
4.3. Instruments d'avaluació.....	10
4.3.1. Qüestionaris	10
4.3.2. Observació directa: notes de camp.....	11
4.4. Procediment.....	11
4.4.1. Cronograma.....	12
4.5. Recursos necessaris.....	12
4.5.1. Recursos personals.....	12
4.5.2. Recursos materials	13
4.6. Anàlisi de dades.....	13
5. Resultats	14
5.1. Qüestionaris	14
5.2. Observació directa: notes de camp.....	17
6. Conclusions.....	19
6.1. Resum de l'objectiu	19
6.2. Limitacions de l'estudi.....	20
6.3. Conclusions generals.....	21
7. Bibliografia	23
8. Annexes	24
8.1. Qüestionari.....	24
8.2. Vídeos proporcionats als mestres	24

1. Resum / Abstract

Al llarg de la nostra vida veiem morir-se a centenars de persones, encara que no siga de manera directa. Les notícies o els periòdics informen cada dia d'atemptats, violència masclista, assassinats, accidents... i els més menuts, nascuts en l'era digital, s'adonen de tots aquests fets. Es plantegen preguntes, tenen dubtes sobre la mort, es qüestionen per què ocorre o quines persones se moren i, els adults de referència – entre ells, el professorat - han de ser els responsables d'explicar-los amb la veritat este enigma del final de la vida. Però la principal problemàtica que apareix és que no disposen de la formació necessària que els ajude a donar una resposta correcta a aquests interrogants, deixant pas al silenci i aconseguint que aquest tema continue sent tabú.

En aquest treball es pretén fer una conscienciació i sensibilització al claustre de mestres del CEIP Novenes de Calatrava (Borriana) en l'Educació per a la Mort, per donar-los l'oportunitat de conèixer aquest tema i s'interessen en la seua formació per a respondre a les necessitats que puguen aparèixer dins del centre quan es sofreix un període de dol.

Throughout life we see hundreds of people die, although not directly. TV news and newspapers inform everyday about terrorist attacks, male violence, murders, accidents... and the smallest kids, born at digital age, realize all these facts. They ask questions, they have doubts about death, they ask why it happens or what people die and, referent adults – including teachers – have to be responsible to explain them with the truth the big mystery of the end of the life. But the main problem is that they not have the necessary training that helps to give a correct answer to all these questions, giving way to silence and getting this topic continues being taboo.

This work pretends to raise awareness and sensitize to faculty cloister of Novenes de Calatrava School (Burriana) about Death Education, to give them the opportunity of knowing this topic and they are interested about this training to respond to the needs that it cans appears inside of the centre when it suffers a period of mourning.

Paraules clau:

Educació per a la Mort, pèrdues, dol, Educació Infantil

2. Introducció

Com bé explica D. Olmo (2013) la societat ha aconseguit amagar l'esdeveniment més natural de la vida de tots els éssers vius: la mort. Tots els pensaments que envolten a aquest tema estan relacionats amb la incertesa, el dolor, la tristesa. Ningú vol parlar del més inevitable perquè ningú vol pensar que, algun dia, eixe moment arribarà per a ell.

Però cada any moren aproximadament uns 372 milions de persones al món per causes molt diverses: desnutrició, guerres, infermetats, accidents, violència... i, depenent de la societat o del moment en què ens trobem, la manera d'afrontar aquesta mort varia de manera molt significativa.

Encara que als mitjans de comunicació les notícies siguen principalment d'aquesta temàtica, la majoria de persones tracten d'evitar parlar sobre la mort pels tristos sentiments que això produeix. No es vol sentir la soledat ni la infermetat, no es vol pensar que la vida té un final, no es vol deixar d'existir, no es vol deixar de viure totes aquelles coses que agraden. Però la mort forma part d'un cicle natural per al qual no tothom està preparat, ja que actualment s'ha convertit en un tema tabú i, per lo general, no se disposen d'estratègies necessàries per saber com tractar-la i fer-li front. Ni tan sols a la majoria de les escoles sap donar-se una resposta pedagògica correcta a esta necessitat, deixant a un costat un dels esdeveniments més naturals de la vida.

Residim en un temps, en un lloc, en una societat i en unes circumstàncies determinades que fan afrontar la vida i la mort de manera distinta a com les viuen en altres llocs. La diferència és que en alguns països la mort forma part dels seu dia a dia i, en canvi, en altres més occidentals, és considerada com a tabú. Així mateix ho argumenta Caycedo (2007):

Hi ha pobles que miren el final dels seus dies amb temor i de reüll, com els països més civilitzats d'Occident, que en l'actualitat refusen parlar dels morts, potser per la influència hedonista de la publicitat. Però, també existeixen pobles que han convertit el dia dels difunts en festa nacional, com és el cas de Mèxic. (p. 333)

És per esta raó que, quan arriba el moment d'encarar la mort d'una persona de l'entorn més pròxim, es percep una falta de conscienciació i coneixement sobre el que ocorre quan algú se'n va definitivament.

Esta incertesa no sols la pateixen els adults, els més petits també són coprotagonistes d'estos moments de dol dintre del nucli familiar i escolar. Se'ls plantegen interrogants que esperen que siguen respostos pels seus adults de referència en els dos àmbits educatius, encara que la majoria de voltes se'ls intenta deixar a banda d'aquesta realitat. Per què? Cid (2011) dóna tres breus i explícites respostes a este interrogant.

1. Allunyem la mort perquè a tots els éssers humans ens inquieta i ens angosta enfrontar-nos a ella.
2. Tots els adults sentim la necessitat imperiosa de protegir als xiquets del dolor i del sofriment que suposa perdre a un ser estimat.
3. Ensenyem a viure als nostres fills allunyant-los de la mort. (p. 15-16)

Però per molt que s'intente distanciar als mes menuts d'aquests tristos moments, tard o prompte acaben trobant-se amb la mort d'algú i és millor que es donen a conèixer una sèrie d'estratègies per saber gestionar les seues emocions i sentiments durant els processos de dol el més prompte possible. Com que l'escola és el segon nucli educatiu dels xiquets i xiquetes, el professorat també és responsable de donar una resposta adequada a estes qüestions tan importants de la vida de tot ésser viu. És per això que és necessari una formació prèvia en què els mestres de les escoles aprenguen com tractar l'Educació per a la Mort en l'escola i, així, atendre al seu alumnat en els menesters que puguen aparèixer en aquests moments. D'aquesta manera ho afirmen González i De la Herrán (2010):

Més enllà del tabú de la mort està l'educació. Una de les conseqüències del temor quotidià és rebutjar la idea de que una Educació per a la Mort pot ajudar-nos a dissoldre'l i millorar. Però la veritat és que sí pot fer-ho, i que l'educació resulta menys formativa i el creixement més lent i tortuós sense ella. (p. 129)

Així surt la necessitat d'elaborar aquest treball anomenat *D'eruga a papallona* – amb referència de la metàfora de la crisàlide que utilitza la doctora Kübler-Ross - amb la intenció de sensibilitzar a tot un grup de mestres en aquesta temàtica, per a que sàpiguen transmetre als seus alumnes la importància de la vida i de la mort i els puguen donar suport en els moments en què s'hagin d'afrontar a una situació de dol.

3. Marc teòric

3.1. La mort en la societat actual

Mejía i Valderrama (s.f.) expliquen amb deteniment com ha sigut el canvi de mentalitat en la societat actual respecte a la mort. Quaranta o cinquanta anys enrere, la mort era viscuda com un esdeveniment familiar en el que tothom, els xiquets inclosos, participava. Les persones malaltes morien a les seues cases envoltades per les persones més pròximes i, durant uns dies, els seus cadàvers romanien allí per a que veïns, familiars i amics els velaren. D'aquesta manera, aprofitaven els seus últims moments de vida per acomiadar-se de la persona malalta i donaven suport emocional a la família. A més, els més menuts tenien contacte directe amb la mort, coneixien la seua existència i, quan arribava el seu moment, no els sorprenia tant aquest fet.

En aquells anys, parlar de la mort no espantava tant com hui en dia, on la mort s'ha convertit en un succés amagat on es tracta d'evadir el sofriment i els sentiments negatius. S'ha creat una espècie de sobreprotecció que amaga tot el relacionat amb la mort perquè no és un tema gaire agradable, sobre tot en el moment de tractar-lo amb els més menuts.

Ara, les persones malaltes són traslladades als hospitals on passen els seus últims dies envoltats de metges, infermeres, medicaments, revisions... i moltes voltes, els familiars eviten explicar-los què els ocorre per tal de no fer-los sofrir més i que tinguen una mort el més fàcil possible. D'aquesta manera s'està llevant el dret de protagonisme de cada persona front la seua mort, on és el malalt qui hauria de decidir el que vol saber sobre la seua infermetat i el lloc on vol passar els seus últims dies de vida.

3.2. Por a la mort

“La por és una reacció fisiològica dissenyada per l'evolució per eludir situacions de perill, immediat o potencial”. (Hospital Sant Joan de Déu, 2015)

Segons la doctora Kübler-Ross (1992) “se neix només amb dues pors inherents: el de caure des d'alt i el d'escoltar de repent sorolls forts.” Per tant, d'on eixen tots els altres temors? Tal i com ella mateixa explica, són els propis adults els que al llarg de la vida van influïnt en les altres persones (sobre tot amb els més menuts) creant una sèrie de pors provocades per diferents situacions que van ocorrent al llarg del temps. Una de les més significatives és la por a la mort, una reacció psicològica i fisiològica que va unida a una sèrie de sentiments com poden ser la soledat, la ràbia, l'atordiment o l'angoixa.

Quan una persona propera se mor – bé siga per infermetat, accident, mort sobtada... – es crea la inseguretat de pensar què passarà després. Espiritualment, esta qüestió és molt més fàcil de pair per a aquells que tenen creences religioses on es promet una vida eterna que va més enllà de la pròpia mort. Però les persones que no comparteixen aquestes mateixes conviccions es queden amb la incertesa de que, una vegada arribe el seu moment, tot acabarà i ja no podrà gaudir de la vida, provocant fins i tots problemes d'ansietat o fòbies.

“La mort és un procés vital trist i dolorós. El temor i la por dels adults l’han convertida en un tema tabú.” (Gorosabel-Odrizola i León-Mejía, 2016, p. 103). Quant més grans es fan les persones i més experiències amb la mort viuen, més temen a la mort perquè, com expliquen estes dos autores, el final de moltes persones és un transcurs lent, de sofriment i d’entristiment que ningú desitja. Per aquesta raó molts decideixen no parlar sobre esta tema, deixar-lo de banda i no fer-li front fins que no arribe el moment. És un mode de protecció cap als demés, sense adonar-se’n que és fonamental tractar-lo, conèixer-lo i conversar sobre ell amb sinceritat i desinvoltura.

Però no només és la por la que converteix a la mort en un tema tabú, són les pròpies inseguretats de les persones de saber que algun dia – sense saber quan - els arribarà el seu moment, són els erronis pensaments de voler viure eternament i són les ganes d’evitar el propi sofriment.

És així com, poc a poc, la por a la mort va tenint un lloc cada volta més important dintre de les vacil·lacions de la pròpia persona, sent testimonis de nombrosos i dolorosos esdeveniments on sempre hi ha un únic final.

3.3. Per què educar per a la mort

Tal i com expliquen Matamala et al. (2011) sempre s’ha pensat que els més menuts no passaven per períodes de dol, però nombroses investigacions relacionades amb el sentiment d’afecció demostren el contrari: les persones són capaces d’entendre el dol des d’edats molts avançades. És per això que no pot deixar-se als xiquets i xiquetes en un segon plànol en el tema de la mort i s’han d’aconseguir estratègies que permeten explicar-los aquest moment de la vida amb sinceritat.

Un dels tòpics més famosos que solen dir-se quan una persona – inclús una mascota – de l'entorn més pròxim dels infants es mor és dir que se n'ha anat de viatge molt lluny, però no s'és conscient de què un viatge suposa una tornada. En el cas de la mort no hi ha retorn, cosa que els crea confusió quan, al passar el temps, aquella persona o animal estimats no esdevé mai. Per aquest motiu els adults han de ser els encarregats d'explicar-los el significat d'aquest moment vital sense castigar-los amb el silenci, permetent-los que expressen el seu enuig i responen sensiblement a totes les preguntes que puguin plantejar-se.

González i de la Herrán (2010) defensen que pot ser la vida tindria un sentit molt més real i educatiu si, en lloc d'infondre el temor de la mort com a principi de vida, es tractara com un esdeveniment irremeiable perquè, encara que no es pense, la mort és tan freqüent com la vida i, per tant, s'ha d'educar en els dos extrems de l'existència, sense tabús, sense pors i sense secrets.

A més a més, la doctora Kübler-Ross (1992) afirma que “els que aprenen a conèixer la mort, més que a témer-la i a lluitar contra ella, es converteixen en els nostres mestres sobre la vida.” (p.12) I açò ocorre perquè si des de menuts se'ls dota d'estratègies i de coneixements envers a la mort i als sentiments que aquests esdeveniment produeix, quan siguen adults no seran capaços de parlar de la mort amb temor ni tampoc de transmetre pors sobre ella.

Però aquesta educació no ha de quedar-se només en l'àmbit familiar, sinó que l'escola també ha de ser partícip de forma activa. Ambdós han de lluitar per anar en consonància en el què a l'educació dels xiquets i xiquetes es refereix, perquè tal i com citen González i de la Herrán (2010) “un ensenyament sense mort és la mort absoluta del ensenyament, perquè no tractar el que més importa desqualifica a qualsevol institució sobre el saber.”

3.4. Educació emocional, per a la vida i per a la mort

Sempre que es tracta un tema relacionat amb la vida interior de les persones, s'han de tenir en compte els sentiments i les emocions que poden provocar en elles. El tema de la mort, concretament, produeix unes sensacions variades que passen des de la negació, l'enuig, la ràbia o la tristesa fins l'acceptació i el dolor de pensar que no es tornaran a compartir moments amb la persona difunta. Per a ser capaços de controlar i gestionar tan gran quantitat de sentiments és necessària una educació emocional en

què s'identifiquen les situacions que els provoquen i s'ensenyen estratègies per saber dominar-los.

Algunes mestres, com Gorosabel-Odriozola i León-Mejía (2016) denuncien que “hi ha poques iniciatives orientades a desenvolupar una pedagogia de la mort en educació infantil (o primària) i no contem amb suficients recursos que ens faciliten què fer quan una mort esdevé en un centre escolar.” Açò ocorre molt sovint amb altres temes que durant molt de temps han sigut tabú o no han sigut tan significatius en el seu moment per a tractar dintre dels col·legis - com bé pot ser el *bullying*, la mediació escolar, l'educació sexual o l'educació emocional - però que hui en dia s'ensenyen amb molta sensibilitat a les aules. Tots els principis d'educació en algun d'estos temes són complicats perquè no hi ha suficient material per tractar-los d'una manera pedagògica als centres, però gràcies a la conscienciació dels i de les mestres que creuen en la seua importància, van realitzant-se més estudis i elaborant-se més materials amb la finalitat de poder dur-les a terme.

Malgrat que l'Educació per a la Mort encara no és un tema estès entre el professorat i que encara no es troben abundants recursos per abordar-la, es pot anar educant en altres aspectes que tenen una estreta relació amb aquesta: es tracta de l'educació emocional – molt de moda ara en tots els centres – i l'educació per a la vida, on s'explica que el cicle de tot ésser viu consta principalment del naixement, creixement, reproducció i mort.

3.5. La mort com a tabú educatiu

D'acord al que Gorosabel i León (2016) afirmen, tota pèrdua provoca en les persones sentiments negatius que no sempre volen afrontar-se i, molt menys, parlar obertament sobre ells. La majoria de gent prefereix mantenir una visió positiva de la vida plantejant converses sobre temes agradables que susciten alegres pensaments. Tot açò ocorre perquè la mort no agrada i tracta d'ocultar-se o dramatitzar-se mitjançant videojocs o pel·lícules amb molta violència on la pròpia mort s'exagera d'una manera escandalosa per tractar que afecte el menys possible als seus espectadors.

Durant molt de temps han hagut altres temes considerats com a tabú dintre de la pròpia escola però que, amb el temps, els ha correspost un tipus d'educació. És el cas de l'educació per a la salut, la seguretat vial, la prevenció de drogodependències, l'educació afectiu-sexual, per al consum, per a la pau i per a l'educació intercultural. Tal i com

Pedrero i Leiva (2011) comentaven en el XII Congrés Internacional de Teoria de l'Educació, si aquests temes no haguessin sigut inclosos com a temes transversals, hui en dia continuarien sent ignorats a nivell educatiu.

El mateix ocorre amb el tema de la mort, amb una sola diferència: aquesta continua sent tabú. Malgrat que en el segle actual – tal i com continuen explicant aquests autors - s'han aconseguit superar molts dels prejudicis i es pot parlar obertament i amb naturalitat de molts aspectes de la vida quotidiana, de la mort continua sense poder parlar-se. Pot ser perquè les persones es creen un mecanisme de defensa front a aquest esdeveniment que els impedeix veure amb claredat que la mort és el final inevitable de tota vida. Pot ser també perquè, com detallen Gorosabel i León (2016) s'intenta protegir als més menuts d'aquesta realitat i es pensa que no tenen les ferramentes cognitives i emocionals necessàries per a enfrontar-se a ella.

Però la veritat és que els més menuts senten una enorme curiositat per tot el què està relacionat amb les pèrdues o les defuncions, es plantegen una sèrie de preguntes de les que volen obtindre respostes. Volen saber quins són els motius pels que els éssers vius han de morir i en què consisteix este assumpte tan intrigant com és la mort. Perquè la curiositat està en la seua naturalesa infantil i s'ha d'aprofitar estos moments per tractar estos temes tan delicats. S'ha d'intentar deixar a un costat totes les pors, les inseguretats i els tabús i endinsar-se en l'educació per a la mort per a obtindre les ferramentes imprescindibles i donar una correcta resposta educativa als períodes de dol que es viuen dintre del centre escolar. Perquè “què justifica furtar al xiquet el dret de saber què és i no és la mort?” (De la Herrán i Cortina, 2008, p. 409)

Amb la intenció de que la mort deixi de ser un tema tabú en l'escola, es durà a terme un procés de sensibilització en el CEIP Novenes de Calatrava de Burriana amb la finalitat de fer-los pensar en la importància d'una educació per a la mort des de l'etapa d'infantil, animant-los en la recerca de cursos de formació o informació sobre esta matèria per a poder obtindre les estratègies necessàries per a donar una bona resposta educativa i fent-los reflexionar sobre la naturalitat de la mort en la vida de tots els éssers vius.

4. Metodologia

Com que aquesta sensibilització estava pensada a nivell de centre, es va decidir que havia de participar tot el professorat per tal de descobrir quins eren els seus pensaments i sentiments respecte al tema, ja que es pretenia que es plantejara la possibilitat d'incorporació d'aquesta temàtica com un nou projecte dins de l'escola.

4.1. Elecció del material

Per a dur a terme el procés de sensibilització dels i les mestres, s'ha buscat material de tot tipus - en diferents bases de dades i buscadors d'internet - relacionat amb el tema de l'Educació per a la Mort – articles, llibres, *booktrailers*, guies didàctiques... –. Aquesta informació es va seleccionar d'acord a uns criteris concrets: que fora informació rellevant, que fora adequada a l'objectiu del treball i que fora útil per al conjunt de mestres que anaven a rebre-la. A més a més, també es va intentar que, en l'elecció dels documents es tractaren els punts elegits per a argumentar en el marc teòric d'aquest treball: la mort en la societat actual, por a la mort, per què educar per a la mort, educació emocional, per a la vida i per a la mort i la mort com a tabú educatiu.

4.2. Mostra de l'estudi

Les persones elegides per a dur a terme el procés de sensibilització en l'Educació per a la mort va ser el conjunt de mestres que formen el claustre del CEIP Novenes de Calatrava – en total 30 persones - d'edats superiors a 27 anys i on predomina el sexe femení per damunt del masculí – 7 homes front a 23 dones -.

4.3. Instruments d'avaluació

4.3.1. Qüestionaris

Es va crear un qüestionari inicial i un final (veure Annex 1) per poder veure si va haver evolució abans i després de passar-los la informació. El primer d'ells va ser elaborat mitjançant una enquesta dicotòmica de respostes tancades on s'havia de contestar obligatòriament amb sí o no – excepte algunes preguntes que també presentaven l'opció "potser". En el segon d'ells es van llençar preguntes més obertes on podien comentar les seues opinions o podien elegir entre opcions més diverses, ja que es pretenia saber també en quin nivell els havia canviat interiorment el fet de parlar, comentar i plantejar este tema. Es va elegir aquest tipus de qüestionaris ja que permeten comprovar en quina

mesura es donen en els subjectes determinades situacions que interessin per a la investigació, com per exemple: si havien escoltat parlar de l'educació per a la mort, si han parlat alguna volta amb els seus alumnes sobre la mort, si els resultaria interessant rebre formació sobre el tema, si han tingut alumnes a qui se li haja mort alguna persona propera o si, quan s'ha mort algú dintre de l'entorn escolar, han fet alguna cosa especial.

4.3.2. Observació directa: notes de camp

Durant el temps que va durar la posada en marxa d'aquest treball, es van anar mantenint converses amb diverses mestres sobre l'educació per a la mort de manera fluida i natural. Elles mateixes anaven mostrant el què opinaven i comentaven diverses experiències que havien tingut dintre de l'entorn escolar. Aquestes percepcions es van anar escrivint en notes de camp de manera descriptiva, ja que podien ser útils per a la posterior avaluació dels resultats.

4.4. Procediment

Per a poder traslladar totes les referències seleccionades, s'ha elegit el programa de missatgeria instantània *whatsapp* degut a que és una aplicació utilitzada per tots i totes les mestres i que usen amb molta freqüència dintre i fóra de l'aula per comunicar-se de manera immediata. Es va decidir que era la forma més efectiva de que tothom rebera la informació al moment i que aquesta no es perdera entre papers. A més a més, amb aquesta aplicació es pot obtenir de manera immediata una resposta.

La sensibilització del professorat en l'Educació per a la mort es va dur a terme al llarg d'una setmana de la següent manera:

En un primer moment, es va passar una enquesta telemàtica amb un total d'onze preguntes a contestar obligatòriament sobre aspectes concrets de comunicació en el centre sobre aquest tema. Es va establir un marge de tres dies per a que tothom poguera respondre.

La setmana següent es va començar a enviar la informació a tot el grup de mestres, incloent una sèrie de vídeos elaborats per mi mateixa per a l'ocasió (veure Annex 2) amb citacions d'autors que donen suport a aquesta teoria. Cada dia de la setmana s'envia un vídeo sensibilitzador i l'enllaç a alguna pàgina d'interès.

Els vídeos tracten les mateixes temàtiques que es desenvolupen en aquest treball: por a la mort, per què educar per a la mort, educació emocional, per a la vida i per a la mort i la mort com a tabú educatiu. A més a més, també rebien altres tipus d'informació com poden ser *talking shows*, *booktrailers*, manuals, articles o llibres infantils.

Després de tota aquesta informació, se'ls va tornar a manar una enquesta amb les mateixes preguntes per comprovar si les seues visions o els seus pensaments relacionats amb aquest tipus d'educació havien canviat o continuaven pensant el mateix.

4.4.1. Cronograma

DIA	INFORMACIÓ
1	- Qüestionari inicial-
2	- Vídeo: <i>Per què educar per a la mort?</i> - Article: <i>La educación para la muerte como ámbito formativo: más allá del duelo.</i>
3	- Vídeo: <i>Por a la mort.</i> - Booktrailer: <i>El Buit.</i>
4	- Vídeo: <i>La mort com a tabú educatiu.</i> - Manual: <i>Hablemos de duelo.</i> - Guia: <i>Explícame qué ha pasado.</i>
5	- Vídeo: <i>Educació per a la vida, educació per a la mort.</i> - <i>Talking Show: Diálogos en confianza.</i>
6	- Llistat de bibliografia
7	- Qüestionari final.

4.5. Recursos necessaris

4.5.1. Recursos personals

Els recursos personals que s'han necessitat a l'hora de dur a terme este treball han sigut, principalment, tots els mestres del CEIP Novenes de Calatrava, fent especial referència a la supervisora de pràctiques i al director del centre, que han revisat la informació i l'han feta arribar a tots.

4.5.2. Recursos materials

Els recursos materials emprats al llarg del treball han sigut:

- Ordinador amb connexió a internet.
- Programa d'edició de vídeos Adobe Premier.
- YouTube.
- Formularis de Google.
- Telèfons mòbils.
- Llibres infantils.
- Articles d'interés.
- Bibliografia impresa per a tots els mestres.

4.6. Anàlisi de dades

Per a analitzar les dades quantitatives dels resultats, es va fer un recompte de les persones que havien contestat cada opció de cadascuna de les preguntes i es va calcular el percentatge. Així es va aconseguir veure en quin nivell d'acceptació estaven respecte al tema de la mort i en quina mesura estaven disposats a saber-ne més.

Les dades qualitatives – anotades descriptivament - van servir per justificar les respostes donades i per saber si les experiències viscudes o no amb la mort van ser importants a l'hora de decidir si voldrien rebre i tractar aquest tema dintre del centre educatiu.

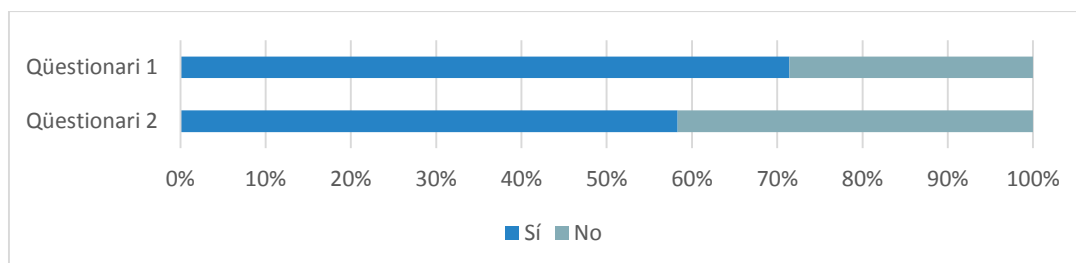
5. Resultats

5.1. Qüestionaris

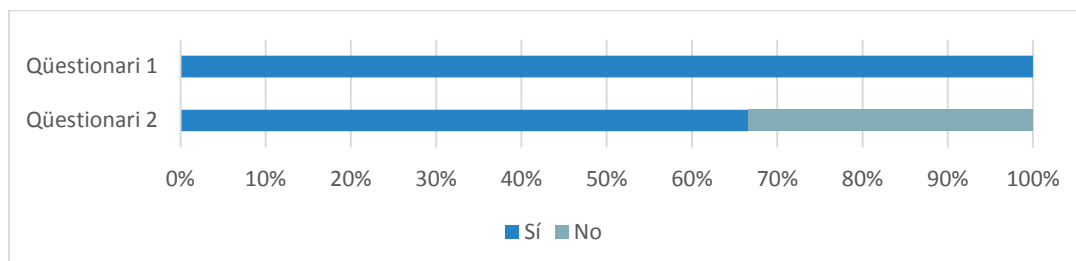
Per a extraure resultats es va elaborar un qüestionari amb onze preguntes tancades a les que havien de respondre obligatòriament. Aquest qüestionari va ser contestat dues voltes, una al principi del procés de sensibilització i una altra al final. La primera vegada que se'ls va passar el qüestionari va ser respost per 14 mestres d'un total de 30, el que suposa un 46.7% del claustre; la segona volta van contestar 12 d'aquests 30, o el que és el mateix, un 40% del professorat. Cap destacar que, dels que van respondre l'últim qüestionari, 5 no van respondre al primer.

Les respostes obtingudes són les següents:

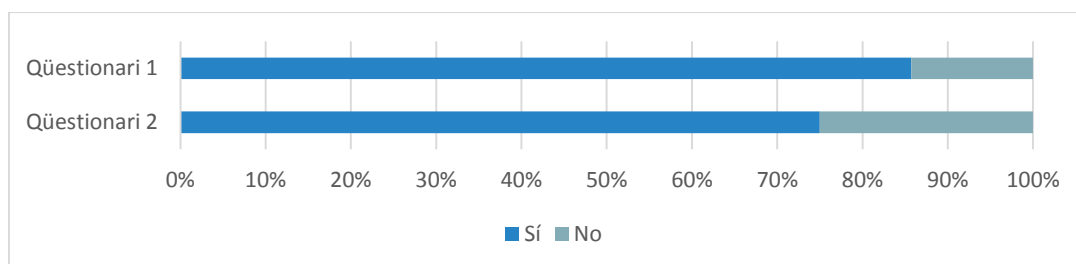
Pregunta 1: Havies escoltat parlar alguna volta de l'Educació per a la Mort?

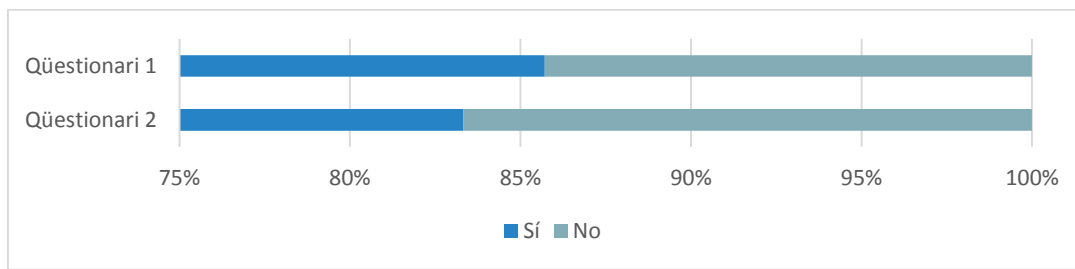
Pregunta 2: En l'últim mes, has parlat en algú sobre la mort?

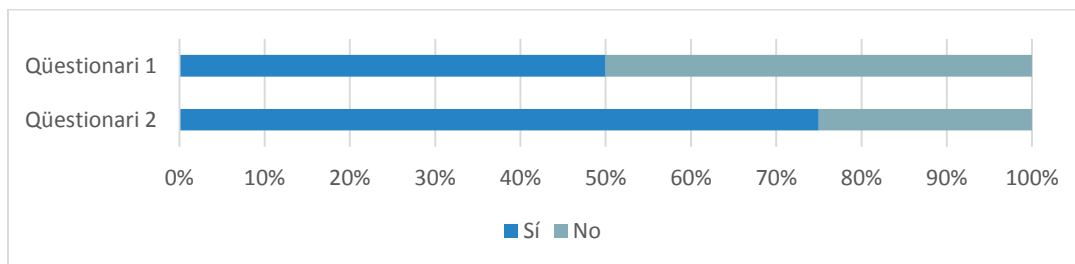
Pregunta 3: Alguna volta has tingut algun alumne a qui se li haja mort alguna persona propera?

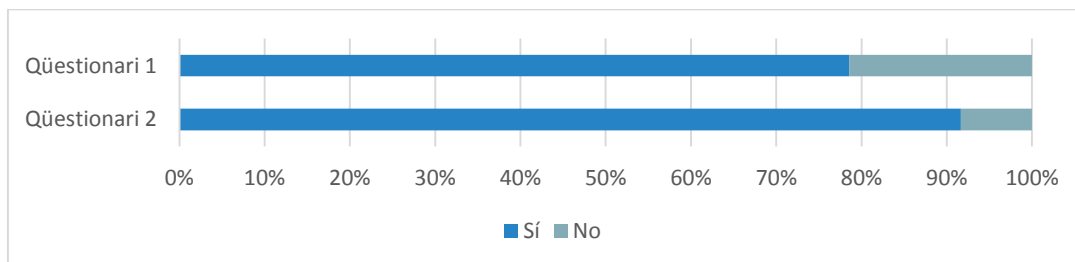
Pregunta 4: Alguna volta has parlat amb els teus alumnes sobre la mort?

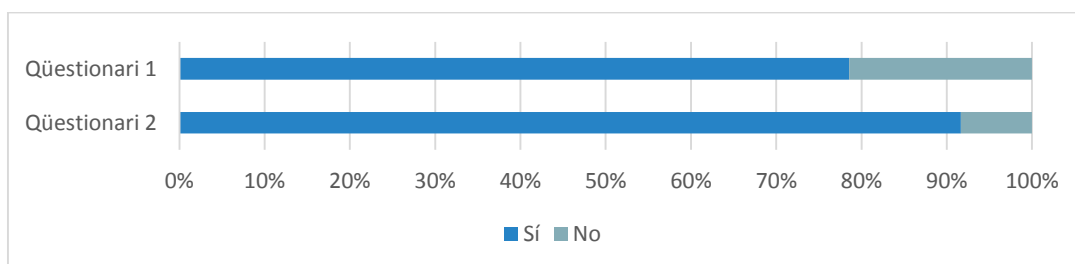
Pregunta 5: Penses que els teus alumnes són capaços d'entendre el significat de la mort? (D'acord amb les seues possibilitats)

Pregunta 6: Quan s'ha mort alguna persona relacionada amb el centre, s'ha fet alguna cosa especial? (Homenatge, recordatori, anada en grup al soterrament...)

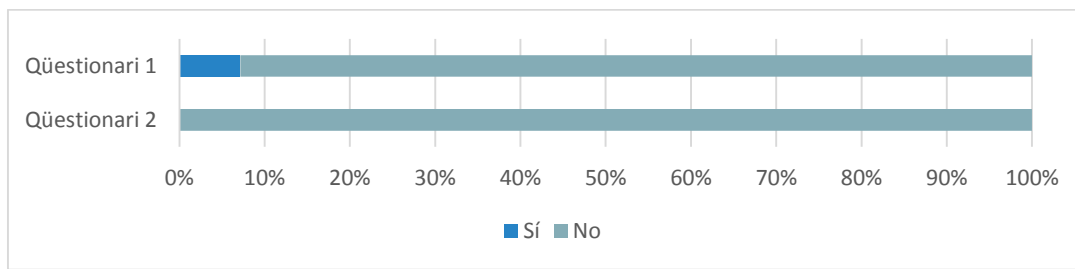

Pregunta 7: Creus que són els adults qui transmeten la por a la mort?

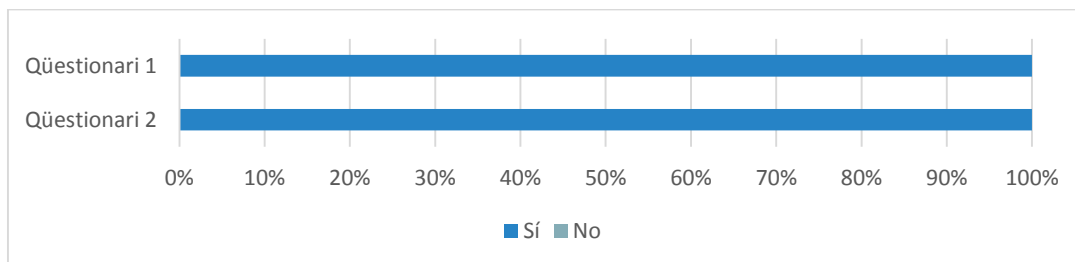

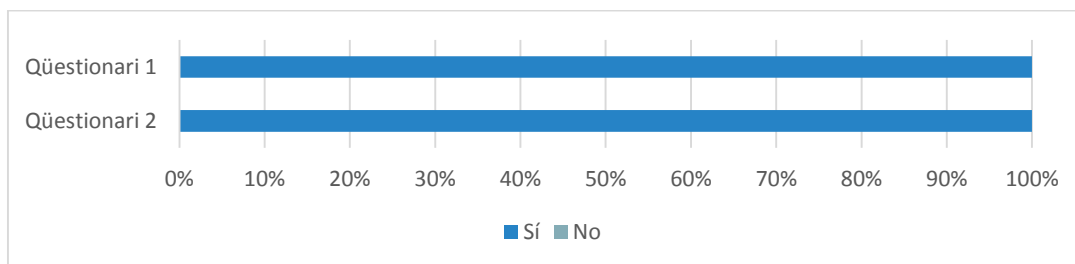
Pregunta 8: És millor que el tema de la mort es tracte només a casa?

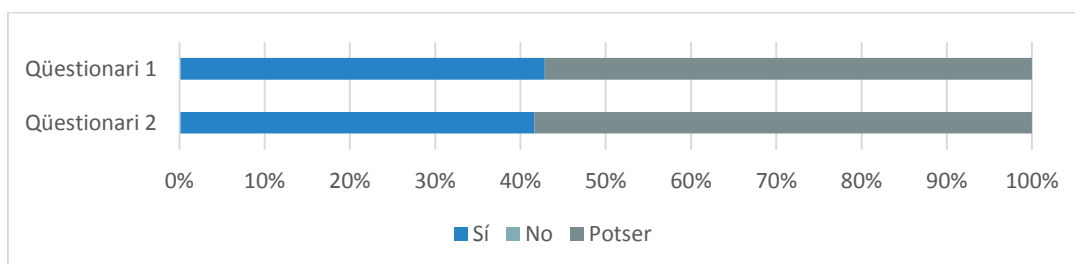
Pregunta 9: Penses que l'Educació per a la Mort pot estar relacionada amb l'Educació Emocional?

Pregunta 10: Penses que seria interessant rebre formació sobre aquest tema?

Pregunta 11: Penses que en el centre es podria començar a treballar l'Educació per a la Mort d'una manera globalitzada?

5.2. Observació directa: notes de camp.

Per a justificar algunes de les respostes donades en els qüestionaris, vaig creure oportú anar recopilant en notes de camp comentaris que van anar fent alguns mestres respecte a este tema.

- **Mestre 1:** “Me pareix un tema tabú que és hora de que inclogam en el dia a dia de l'educació. Nàixer, créixer i morir és part de la vida, i si treballem com creixem per què no quan morim? Considere molt important també el ajudar als alumnes amb l'angoixa que una mort provoca. El nostre centre per desgràcia ha patit molt els últims anys... Tal volta no totes les morts se poden comprendre igual. Mil Gràcies María per la teua forma de treballar, dedicació i capacitat d'adaptació.”
- **Mestre 2:** “No m'agrada gens perquè és molt trist, la mort d'una persona propera es tan dolorós que preferisc no pensar-hi.”
- **Mestre 3:** “Un tema molt difícil i dur.”
- **Mestre 4:** “Tema molt interessant i poc tractat en l'àmbit de la formació. Pense que amb els xiquets, en cas d'una mort propera, es important la sinceritat ja que la resiliència s'ha de passar i per tots els membres afectats, els nens inclosos.”
- **Mestre 5:** “Necessitem mes formació, ja que és un tema que segur que al llarg de la vida dels nostres alumnes hauran de saber gestionar.”
- **Mestre 6:** “Encara que pense que es un tema que es deu afrontar en casa a nivell familiar, no està de més rebre formació de com tractar-ho amb els alumnes.”
- **Mestre 7:** “La muerte nos rodea a diario, ya sea en la familia, en algún familiar de un compañero o en algún miembro de la familia de nuestros alumnos y nadie nos da herramientas para afrontar el tema desde el punto más profesional posible. Seria muy positivo poder hablar del tema no solo contando con la delicadeza personal que le podamos dar, sino con la base sólida de conocer cómo afrontar el tema y de que modo tratarlo en el aula.”
- **Mestre 8:** “Me pareix un tema molt dur però interessant. Fa uns anys va morir un mestre d'ací de l'escola a qui volíem moltíssim. Li van diagnosticar una greu infermetat i, quan creien que ja s'havia eradicat, va tornar a aparèixer i no va durar molt de temps. Va ser molt trist. En la sala de mestres tenim fotos amb ell per a recordar-lo.”

- **Mestre 9:** “M’agrada molt el tema del teu treball. Crec que tots hauríem d’aprendre un poc d’este tema per a saber com enfrontar-lo quan passa alguna cosa. Jo vaig tindre una volta una alumna a qui se li va morir el pare i em vaig trobar en la situació de no tindre material ni formació per saber què fer en aquell moment. M’agradaria molt poder tindre alguna guia que ens donara algunes pautes.”

6. Conclusions

6.1. Resum de l'objectiu

L'objectiu d'aquest treball era el de sensibilitzar al professorat del centre en l'Educació per a la Mort, per a que començaren a pensar quines són les seues eines, responsabilitats o actuacions quan una persona relacionada amb l'entorn escolar es mor – ja siguen mestres, alumnes, famílies – i, sobre tot, per a que foren conscients que la mort forma part del nostre cycle vital i que pot treballar-se dins de les aules.

Ja en la primera enquesta el professorat va respondre de forma positiva a les distintes qüestions plantejades sobre l'Educació per a la Mort, encara que en la segona van variar perquè no van respondre les mateixes persones. En la seua totalitat, les persones que respongueren mostraren predisposició per la formació en aquest tema i pel tractament d'aquest dintre del col·legi, tal i com es mostra en la pregunta 10 dels qüestionaris. No obstant això, més de la meitat de persones – com reflexa la pregunta 11 - no estan segures de que l'Educació per a la Mort puga treballar-se en el centre. És possible que per a la majoria d'ells la mort encara siga sent un tema tabú però volen ferramentes per si es troben en la situació d'una mort en l'entorn escolar. Aquest és un aspecte que crida molt l'atenció ja que, com es pot llegir en les notes de camp recollides, han contat les experiències d'haver-se trobat en la situació d'enfrontar-se amb la mort en el propi centre, no saber què fer i preguntar per material existent que pogueren utilitzar en altres ocasions.

Un aspecte que cal destacar és la baixa participació del professorat en aquest treball, ja que en ningun dels dos qüestionaris han arribat a contestar ni tan sols la meitat. A més, en el segon va haver un xicotet descens de respostes, que ha pogut ser pel poc de temps que s'ha deixat per a respondre i per la quantitat de feina de final de curs que està havent en este moment en el centre. En cap moment han hagut comentaris relacionats amb el poc d'interès cap a aquest tema.

Observant el resultat de les preguntes, crec que no s'ha aconseguit al 100% l'objectiu del treball. En primer lloc, perquè no s'ha obtingut la resposta de tot el professorat i, en segon lloc, perquè les respostes no han sigut molt distintes a les del primer qüestionari. Malgrat açò, sí que s'ha aconseguit que el conjunt del professorat parlara sobre aquesta qüestió i es plantejara preguntes sobre els avantatges o desavantatges que aquesta educació podria tindre cap a l'alumnat. Mostra d'açò han sigut els distints comentaris que algunes mestres han anat fent-me personalment i que s'han anat recollint en notes

de camp per a extraure conclusions. Entre les més destacades es troba l'esdeveniment de la mort d'un mestre del centre fa pocs anys i la mort del germà d'una alumna durant el procés d'aquest treball. Aquest succés és el que ha marcat un poc les respostes de les preguntes, el que ha fet que es parlara de la mort a sovint entre els mestres però no amb els alumnes. De fet, no es va proposar cap activitat ni a nivell de centre ni a nivell d'aula, sinó que es va continuar amb "naturalitat" amb el ritme normal de les classes.

6.2. Limitacions de l'estudi

A l'hora de dur a terme este estudi, he tingut tres limitacions importants:

En primer lloc, el temps, ja que els dies que vaig estar passant informació hagueren pogut ser més i incloure altres materials o intervencions, com alguna xerrada d'una psicòloga on explicara els beneficis de parlar de la morts als xiquets i xiquetes des de ben menuts. Pense que haguera sigut més favorable que l'actuació haguera començat abans i haguera durat més temps, ja que haguera afavorit la seua reflexió respecte al tema.

En segon lloc, la forma de comunicació amb tots els mestres. D'acord amb direcció, la informació passava abans de ser transmesa per dues persones: la tutora de l'aula i el director, qui havia d'aprovar el seu contingut. Eren ells mateixos qui s'encarregaven de passar tota la informació a la resta de mestres i la investigadora no podia controlar la seua difusió o els comentaris que emetien. Per tant, en cap moment vaig tindre contacte directe amb les respostes immediates per part del professorat.

L'últim inconvenient, com ja s'ha comentat anteriorment, va ser la poca resposta per part dels mestres als dos qüestionaris que es van passar per veure què opinaven sobre el tema. Malgrat deixar-los – en el primer cas - molt de temps per poder contestar (encara que les enquestes es podien respondre ràpidament) no s'han obtingut les respostes esperades.

Una bona solució a aquesta problemàtica seria, sobre tot, la de poder mantindre contacte directe amb tot el professorat a l'hora de fer arribar la informació, ja que no és el mateix escriure un breu text per a que una altra persona el passe, com que siga la pròpia investigadora la que estiga motivant directament a tot el professorat i responent als dubtes que puguem sorgir.

6.3. Conclusions generals

Aquest treball ha sigut útil per a aproximar al professorat al tema de l'Educació per a la Mort, ja que com s'observa en la primera pregunta dels qüestionaris, encara hi havia algunes persones que no havien escoltat parlar mai sobre aquesta matèria. La informació proporcionada a tots ells ha servit per obrir-los les portes a un nou tema educatiu que, pot ser, podria convertir-se en un projecte innovador dins de l'escola. De fet, en algunes parts d'Espanya ja s'estan duent a terme projectes experimentals per a treballar la didàctica de la mort i el dol a l'escola. És el cas de la Comunitat Autònoma de Canàries, on es va començar a formar al professorat en un projecte – anomenat *Orugas y mariposas de colores en los pupitres de nuestra escuela* - que pretén explorar, compartir, aprofitar i integrar la pedagogia de la vida i de la mort dins de l'entorn escolar.

Poder treballar la mort a les escoles ofereix a l'alumnat un munt de beneficis a nivell emocional, ja que, d'acord amb les paraules de González i De la Herrán (2010), “Una Educació Infantil que mantinguera a la mort més lliure del temor contribuiria a la formació de persones menys condicionades, més lliures, objectives i crítiques.”

Actualment, s'està vivint un moment òptim amb l'elaboració de multitud de projectes relacionats amb l'educació emocional, treballant des de les emocions més bàsiques de ràbia, alegria o tristesa, fins a altres més complexes com la por, l'enveja, la gelosia o la frustració. Però una gran part del professorat no se n'adona que el procés de dol que pot tindre qualsevol persona – ja siga gran o petita – passa per moltes d'aquestes emocions. És en aquest punt on es podrien annexar els dos projectes per obtindre una educació integral que englobe també a la mort.

Per a poder elaborar dins d'un centre un pla de treball d'Educació per a la Mort és necessari que tot el professorat estiga disposat a rebre una bona formació i treballar i parlar amb els seus alumnes sobre el tema d'una manera natural. S'ha d'aconseguir que la mort deixi de ser tabú perquè morir ocorre en el mateixa mesura que la vida i forma part del cicle del que tots els éssers vius formem part. Però és un procés costós que s'ha d'anar treballant poc a poc, ja que donar suport i tindre les paraules correctes per a algú que està sofrint la mort d'una persona propera no és fàcil.

S'ha de tractar que el professorat transmeta a l'alumnat que el final de la vida no ha de suposar sempre un sofriment, doncs com diu la Doctora Kübler- Ross (1992):

A l'observar, analitzar i tractar d'aprendre i comprendre les distintes maneres, les milers de formes en què les persones de totes les edats i cultures realitzen eixa transició, s'aprecia un miracle tan gran com el naixement. O inclús major, doncs és la porta de la comprensió de la naturalesa humana, de la lluita i la supervivència humana i, en última instància, de la seua evolució espiritual. Mostra les claus del per què i on, i la finalitat última de la vida amb tots els seus sofriments i tota la seua bellesa." (p.11)

7. Bibliografia

Anònim (2015). Faros. *Sis consells per ajudar els nens a superar les seves pors i fòbies*. Hospital Sant Joan de Déu, Barcelona, Espanya. Recuperat de <http://faros.hsjdbcn.org/ca/articulo/sis-consells-ajudar-nens-superar-seves-pors-fobies>

Caycedo, M. L. (2007). La muerte en la cultura occidental: antropología de la muerte. *Revista Colombiana de Psiquiatría*, 36, pp. 332-339.

Cid, L. (2011). *Explícame qué ha pasado. Guía para ayudar a los adultos a hablar de la muerte y el duelo con los niños*. Madrid.

D. Olmo, G. (2013). La muerte, el tabú que más duele. *ABC*. Recuperado de <http://www.abc.es/sociedad/20131101/abci-muerte-tabu-cuidados-paliativos-201310311626.html>

De la Herrán, A. i Cortina, M. (2008). La educación para la muerte como ámbito formativo: más allá del duelo. *Psicooncología*, 2-3(5), pp. 409-424.

González, I. i de la Herrán, A. (2010). Introducción metodológica a la muerte y los miedos en educación infantil. *Tendencias Pedagógicas*, 15(1), pp. 125-149.

Gorosabel, M. i León, A. (2016). La muerte en educación infantil: algunas líneas básicas de actuación para centros escolares. *Psicología Educativa*, 22, pp. 103-111.

Kübler-Ross, E. (1992). *Los niños y la muerte*. Barcelona. Luciérnaga.

Mejía, A., Valderrama, A. (s.f.). La muerte en la sociedad moderna. *Dharma*, 3.

Pedrero, E. & Leiva, J. J. (2011). La muerte, tema radical y perenne en la educación. Hacia una (r)evolución educativa. *XII Congreso Internacional de Teoría de la Educación*, Universitat de Barcelona, Barcelona.

Romeo, F. J. (2011). Los niños y niñas y la muerte. *Nuestro rincón del 0-6*, 60, pp. 17-21.

8. Annexes

8.1. Qüestionari

Pregunta 1: Havies escoltat parlar alguna volta de l'Educació per a la Mort?

Pregunta 2: En l'últim mes, has parlat en algú sobre la mort?

Pregunta 3: Alguna volta has tingut algun alumne a qui se li haja mort alguna persona propera?

Pregunta 4: Alguna volta has parlat amb els teus alumnes sobre la mort?

Pregunta 5: Penses que els teus alumnes són capaços d'entendre el significat de la mort? (D'acord amb les seues possibilitats)

Pregunta 6: Quan s'ha mort alguna persona relacionada amb el centre, s'ha fet alguna cosa especial? (Homenatge, recordatori, anada en grup al soterrament...)

Pregunta 7: Creus que són els adults qui transmeten la por a la mort?

Pregunta 8: És millor que el tema de la mort es tracte només a casa?

Pregunta 9: Penses que l'Educació per a la Mort pot estar relacionada amb l'Educació Emocional?

Pregunta 10: Penses que seria interessant rebre formació sobre aquest tema?

Pregunta 11: Penses que en el centre es podria començar a treballar l'Educació per a la Mort d'una manera globalitzada?

8.2. Vídeos proporcionats als mestres

1. *Por a la mort*: <https://www.youtube.com/watch?v=MCGIa1YCb54>

2. *Per què educar per a la mort*: <https://www.youtube.com/watch?v=y3EZJ89fAYQ>

3. *La mort com a tabú educatiu*: <https://www.youtube.com/watch?v=PuZyOyWfoll&t=3s>

4. *Educació per a la vida, educació per a la mort*:

https://www.youtube.com/watch?v=LjozQMZDw_M